

գաղբիւրով, արդիւնքն ալ կը գաղբին: Կերպական ձեւը կրնայ մտչել անճեռտանալ, շեշտը կրնայ տեղը փոխել, բայց ասանց ձեւօք յտուալ եկած տառական փոփոխութիւնները կը մնան եւ երկուքն կ'ապրին:

(Ըստ Բալթիկի.)

Հ. Գ. ՄՆՆ.

Ո Ւ Ղ Ե Գ Ր Ա Վ Ա Ն

ԿՈՒՎՈՍՆԵՆ ԼԵՐՈՆՑ ՄԷՂ

(Ըստ Բալթիկի.)

է.

ԸմենաՏին պատմական ծանօթութիւններն որ թողած են մեզ՝ Տայ, յոյն, հռոմայեցի եւ վրացի պատմագիրները, շատ անորոշ կերպով կը նկարագրեն թէ Ինչ տեսակ ժողովուրդներ են բնակեր Կաւկասեան լեռանց մէջ: Այժմեան կ'իտնականներն առ Տասարակ շատ քիչ Տաւառ կ'ընեն այն Տին պատմագիրներու կցկուտը նկարագրութիւններուն, որոնցմէ իրօք դժուար է որ եւ է ուղիղ եզրակացութիւն Տանել:

Կաւկասի բնական, աշխարհագրական դիրքն ենթադրել կու տայ որ կաւկասեան լեռնաբնակներու մի մասը Տիւրքիսի, այսինքն Եւրոպայի կողմէն է եկած. իսկ միւսը Տարաւէն կամ Ասիայէն. որովՏեսուե դժուար է, իրօք, երեւակայել, որ ամբողջ ժողովրդային բանակներ իրենց ընտանիքներով, իրեղէններով եւ անասուններով կարողներով այն Տակայ բարձրագագածներն ինչէլ — եւ մանաւանդ միւս կողմն անցնիլ: Հաւանականաբար դէպ ի լեռնաշղթան դիմող ժողովրդային բանակները Տարկադնալ են գտնուած՝ լեռանց ստորոտներու վրայ կանգ առնել եւ իրենցմէ յառաջ այնտեղ գտնուող բնակիչներու Տետ ձուլուիլ եւ կամ իրենք են ձուլած, նայելով թէ ո՞վ աւելի ուժեղ է Տանդիսացած այն մաքառման ժամանակ, որ անշուշտ տեղի պիտի ունենար իրար մէջ: Այս կերպով՝ եկուտը ցեղերուն մէջէն այն ցեղը միայն կրնար փոքր ի շատե Տաստատուիլ եւ Տամեմատական յառաջդիմութիւն անել, որն իր դիրքին շնորհիւ կը կարողանար յարաբերութիւններ ունենալ ուրիշ ժողովուրդներու Տետ:

Պատմական ժամանակներու սկիզբը իբրեւ Տիւսիսեան եկած կամ արեւմտեան լեռնաբնակներ կը ներկայանան Ալանները (Աւեր, Օսեր կամ Օսեթներ), որ կաւկասեան լեռնաշղթայի վրայ

Տաստատուելէ վերջը, իրենց յարաբերութեանց աւելնալովն եւ ազդեցութեան ուժեղանալովը տարածուեր են դէպ ի լեռ ծովի ափուցը: Իսկ Ասիայի կողմէն եկած կամ արեւելեան ցեղերն էին՝ խաւոնները, Ալանները, Հնները եւ Կասպները: Այս երկու խումբ ժողովուրդներն են զբաւած Կաւկասեան լեռնաշղթային զլիւսուոր անցքերը՝ թէ կենդանական մասը — Տերէք գետի կողմէն — եւ թէ կողմնականը — Կասպից ծովի եզերքին մօտ: Թե Ալանները կամ այժմեան Օսերը եւրոպական ծագում ունին, թէ Տիւսիսեան են եկած, եւ բոլորովին կը տարբերին իրենց դրացի լեռնականներէն, — այս կը Տաստատուի նորագոյն գանգաբանական եւ լեզուագիտական Տետազոտութիւններով¹, Միւս՝ ասիական խումբէն խաւոններու վրայ մեր պատմագիրներու մէջ ալ յիշատակութիւն կայ. բայց այս ցեղի ամենէն Տետաքրբրական կողմերն մէկն ալ այն է, որ իր կրօնը նախ մովսիսականութիւնն է եղած, զոր ընդունած կ'երեւայ այս կողմերն եկող Տրէական գաղթականութիւն: Թաթարական ընդՏանուր արշաւանքի ժամանակ խազարներն ալ բունի իսլամացած են. բայց շատ Տաւանական է, որ այժմ իրենց մէջ բնակող Տրէագաւան ժողովրդեան մի մասը ծագումով օտար շէին իրեն:

Հետաքրբրական է սակայն, որ վերջին մարդաբանական եւ Տնագիտական քննութիւնները կը ճգնին ցոյց տալ թէ այս տեղի բնիկ ժողովուրդներէն ոչ մէկը՝ Կաւկասի նախապատմական ժամանակի բնակիչներուն ուղղակի սերունդը չէ, որովՏեսուե ամենաՏին գերեզմաններէն Տանուած գտնուեր Տամեմատութիւնը կ'ապացուցանէ թէ նախապատմական բնակիչներն երկշաբաթ էին, ուր որ այժմեանները կ'ըմբռնուին (brachycéphale) տեսակէն են: Եթէ ապագայ աւելի Տիմեաւոր քննութիւններն եւ Տաստատան տեսակներու այս տարբերութիւնը, Տարի է եզրակացընել թէ պեղուած Տին գերեզմանները գոյուութիւն ունէին Կաւկասի մէջ՝ այժմեան ցեղերու երեւալէն յառաջ:

Կաւկասի բնակիչներ՝ իրենց Ֆիդիկական պատկերի Տամեմատ՝ երկու ընդՏանուր ցեղի կը վերածուին. միջերկրի (կամ կասպեան՝ բլուսմէրաբի Տին գասաւորութեան Տամեմատայն) եւ Ինդո-Եւրասի: Առաջին ցեղի ներկայացուցիչները կը բնակին Կաւկասեան լեռնաշղթայի երկու լանջքերու եւ Անդրկաւկասի արեւմտեան կէսին վրայ:

¹ Պատմաբանական, Կաւկաս, Կոպտեր, Ամս. Ընդ. Ը. Տաստարակ:

խիկ մանգոլեան ցեղի ժողովուրդները գլխաւորաբար Անգլիական արեւելեան մասի, կասպից ծովի եզերքի եւ կաւկասեան գլխ լեռնաշղթայի ստորոտի վրայ: Գերերու այսպիսի տեղաւորումէն կ'երեւայ, որ մնացորդակները կաւկասեան պարանոցի վրայ իբրեւ թափառական ժողովուրդ են յայտնուած, եւ տեղւոյն երկրագործ բնիկ ցեղերը ձորերու մէջ եւ լեռնիտու վրայ միջնով իրենք գրուած են արտաստեղիներն եւ բարձրագաւտները:

Կաւկասի ազգագրական անուանակարգութիւնը (nomenclature) գեւ շատ խառն վիճակի մէջ է, որով եւ դեռ կը պահպանուի այն թիւր կարծիքը թէ կաւկասի մէջ անտոյժը թուով եւ իրարմէ բոլոր տարբեր ժողովուրդներ կ'ապրին: Բայց՝ իրն այդպէս չէ. կաւկասի մէջ անտոյժը թուով "ժողովուրդներու ունակեր" կան միայն եւ ոչ թէ "ժողովուրդներ". այս է, որ շատերը կը մոլորեցնեն: Եստեան է, որ առ հասարակ ժողովուրդներ շատ քիչ անգամ կը ձանջուին այն ժողովուրդ, որ իրենք իրենց կուտան: Այս բանն ամենէն աւելի կ'երեւայ կաւկասի մէջ: Այստեղ ամէն ժողովուրդ՝ իր սեպհական անունէն շատ այնչափ ուրիշ կոչում ունի, որչափ որ պաշտելու դրացի կան իր շուրջը: Այս տարբեր անուններու ծագումը զանազան պատճառներ ունի, որն որ շատ անգամ ալ անկարելի է որոշ կերպով բացատրել: Ամենէն շատ գործածական եղած են այն կոչումներն, որ դրացի ժողովուրդները միմեանց կուտան, զիբար ստորնացնելու կամ բրգուելու համար: Օրինակի համար. Ալաններն իրենց այս անունն առած են դրացի կոմիներէն, որոնց լեզուով ուր կամ տեղ՝ կը նշանակէ կուտասեր, անհանդարտ, որ շատ ճիշդ է: Արցախը նոյն ժողովուրդին ցոնոտ անունը կուտան որ կը նշանակէ՝ մուրացիկ: Գաղստան ասուած նահանգի հիւսիսային մասի լեռնցիք Ռուսաց ծանօթ էին նախ որով անունով, որ կումիներէն էր հաղորդուած եւ կը նշանակէ՝ լեռնական: Արագուզ գեղը արաբներէ վրայ բնակող Արցախը իրենց գաշտարանի ցեղակիցներէն ժողովուրդ կը կոչուին, որ նոյնպէս լեռնցի աւել է: Արցախ մի ուրիշ ցեղը՝ խեփուց կը կոչուի, որ կը նշանակէ ձորաբնակ, նոյն նշանակութիւնն ունի նաեւ Մոխիկ, որ Արցախ մի այլ ցեղի կոչումն է, որ Տերէք գետի եզերքին վրայ կը բնակի: Չախտաւրեան գաւառի մէջ կը բնակին վրացի մահմետականներ, որոնց՝ Թաթարները եկեղեցի = նորեկ կամ նորագործ անունն են սուած: Ռուսաց ժողովուրդը գարեբու

դիւանագիտական թղթերուն մէջ, այն սարերու բնակիչներն, ուսկից Տերէք գետը կ'անցնի: Միշտ կը կոչուէին: Երբ Ռուսները կաւկաս մտան, սկսան գործածուիլ ինչիւր եւ ինչ անունները. յետոյ երբ աւելի մտ յարաբերութիւն հաստատեցին տեղացիներու հետ, նորանոր ժողովուրդներու անուններ սկսան յիշուիլ, ինչպէս՝ Գուգոյ, Գլիկու, Ինգու, Կարաբուլու, Կարաբուլ, Ինչից, Ատից եւ այլն: Բայց լեզուագիտական քննութիւնները կ'ապացուանեն, որ բոլոր այս տարբեր անունները տարբեր ցեղեր չեն ներկայացնել, այլ միեւնոյն ժողովուրդի անունն է, որ առած է նա՝ իր դրացիներէն, նայելով նոյն ժողովուրդին այս կամ այն մասի առանձնատեսութեան, գրուած դիրքին, բնակութեան պայմաններուն եւ այլն:

Կաւկասեան լեռնականներէն Օսերը (նախկին Ալանները) կամ Օսերները, ինչպէս Արցախներէն աւելնով կը կուեն Ռուսները, այսմ կը բնակին Ալաստիկական հարձեւորողներու եւ կաւկասու գլխաւոր շղթայի զառիվայներու վրայ: Ասոնք ալ իրենց տարբեր կոչումներն ունին՝ իրենց բնակած տեղերու համեմատ. Դիւգուցի, Ալիկուցի, Կարաբուլցի, Տուրանցի եւ այլն: Օսերն, ինչպէս վերը յիշած ենք, անշուշտ կանխապէս Հիւսիսային կաւկասի ապիպատներուն վրայ կը բնակէին, մինչեւ Գոնի գետեզերքը, եւ իրենցմէ աւելի ուժեղ ժողովուրդներու ղեկի լեռներն են մղուած, ուր այժմ կը բնակին այսպիսի ցեղերու մէջ, որոնց հետ ոչ աղագագրական են ոչ լեզուագիտական ոչ մի առնչութիւն ունին:

Կաւկասեան լեռնականներու մէջ յայտնի են եւ երբեմն մեծ թիւ կը կազմէին Չերէսները: Ասոնք իրենց զերեքը Արիկի կ'անուանեն, իսկ դրացի Օսերէն կոչուի կը կոչուին: Չերէսներն ալ բազմաթիւ մանր ցեղերու կը բաժնուին, որոնք նոյնպէս զանազան կոչումներ ունին ըստ իրենց բարբառին եւ բնակավայրին: Գլխաւոր ցեղն են կարաբուլցի, որոնք մի ժամանակ ուշագրութեան աւարկայ եղած էին մի կողմէն Մուկուայի Չարբերուն եւ միւս կողմէն Կարիփ խաւերուն, որոնք իբար հետ կը միջեկն այս լեռնցիներն իրենց կողմը գրուելու նպատակով: Կարիփցիք ամենաշատ համեմատ կ'աշխատէին իր

1 Չերէս անունը առկայեալ տեղացեալութեան ժամանակէն է ստործածուած եւ հաստատականաբար կայ ուժի հին մահմետականներու (Սարսան, Պլինիոս) կրիչս անունն հետ. զոր գործածած են նաեւ Զենովայեք circassi մեւով որու խաղաղական հնչումն անուանու կ'երեւայ լիբիոս բառուցի է նաեւ զալը. circassien.

կրօնը մոճանել կարարդինցիներու մէջ: Իսրի-
 ճեցիք այն ժամանակ թէ աւելի ուժեղ եւ թէ
 աւելի մօտ լինելով, յարեւոյնքան իրենց նպա-
 տակին Տանիչ եւ Չերիկները մահմետականու-
 թեան ենթարկեցին: Կարարդինցիներուն նու-
 բուած այս ուշադրութեան պատճառն այն էր,
 որ գէպ ի կաւկաս տանող լեւնային գլխաւոր
 անցքերն իրենց ձեռքն էին եւ միանգամայն միա-
 դարձիք լեւնցիներու վրայ մեծ ազդեցութիւն ու-
 նեկին: Չերքեսներու մահմետականութիւն ընդու-
 նելովն՝ մրցումը չպակեցաւ, այլ աւելի գրգռեց
 Ռուսներն, որոնք վերջ ի վերջոյ տապալեցին
 Քաթարաց իշխանութիւնն եւ բոլոր լեւնական-
 ներն Տպագանկեղոցին իրենց: — Կարարդինցիք
 մինչեւ Տիմայ ալ ազդեցութիւն ունին կաւկա-
 սեան միւս լեւնականներուն վրայ: Հիւսիսային
 կաւկասի բոլոր լեւնցիք, ինչպէս նաեւ կող-
 ները, կարարդինցիներէն առած են իրենց զգե-
 տի, զինաւորման, ձիավարութեան ձեւերն եւ
 այլ բազմաթիւ սովորութիւններն: Եւ մինչեւ
 Տիմայ ալ ուշադրութեամբ կը հետեւին կա-
 բարդինեան Գոյձ բոլոր փոփոխութիւններուն:
 Չերքեսներու միւս ցեղերուն մէջ ծանօթ են՝
 Աթլիները, Բնիդուները, Շարուները եւ այլն,
 բայց այժմ ասոնք շատ քիչ բազմութիւն կը
 ներկայացընեն Տանմետերով իրենց նախկին
 թուին, որովհետեւ մեծ մասը զոչլած է Թիւր-
 քիս եւ շարունակ ալ գաղթելու վրայ է:

Կաւկասեան լեւնականներուն գլխաւոր
 բազմութիւնն այժմ ամփոփուած է Դարդստանի
 մէջ: Այս լեւոնո նահանգն ինչպէս անունն ալ
 ցոյց կուտայ, կը տարածուի գլխաւոր լեւնա-
 շղթային արեւելեան մասին շուրջը, եւ գրեթէ
 ամբողջ բնակուած է «Լեւոն» (ГОРНЫ) կոչ-
 մամբ դրոշմուած ժողովրդով: — «Լեւոնցիք,
 պէսպէս անուններով բազմաթիւ ցեղերու կը
 բաժնուին, բայց իրենց մի ընդհանուր լեզուն
 ենթարկել կուտայ, որ ընդհանուր ալ ծագում
 են ունեցած, գոնէ ցեղերու մեծագոյն մասը:
 Դարդստան նահանգին մէջ կը բնակին նախ՝ Չե-
 րկները, որոնք իրենք զիրենք Նուի կը կոչեն:
 Չէչեն անունն առնուած է իրենց Չեյն կամ Չու-
 չաւ ասանէն, որ այժմ կործանած է: Այս լեւ-
 նականներուն բուն ծագումը նոյնպէս խաւարի
 մէջ է դեռ. Չէչէններու աւանդութեան համե-
 մատ (նոյն աւանդութիւնն ունին նաեւ կարար-
 դինցիք) իրենց նախահայրն արաբացի է եղըր
 Քուրդով անունով. բայց այս աւանդութիւնը
 մտած կ'իբրեւայ իրենց մէջ մահմետականութեան
 տարածուելէն ետքն, ուստի որեւէ իրական Տիմ

գժուար է թէ ունենայ: Դարդստանի զանազան
 կողմերը տեսնուած հին եկեղեցիներու աւերակ-
 ները ցոյց կու տան սակայն, որ քրիստոնէութիւնը
 բոլորովին օտար չէ եղեր այս կողմերը: Լեւն-
 ցիք այժմ սուտար մեծամասնութեամբ իսլամի
 հետեւող են, բայց կան իրենց մէջ այնպիսի-
 ներ, ինչպէս Ինդու առուած ցեղը, որոնք ոչ
 բուն մահմետական են ոչ ալ քրիստոնէութիւնն
 են ընդունած, այլ պահած են հեթանոսական
 բարքերն ու սովորութիւններն եւ միեւնոյն ժա-
 մանակ եկեղեցիներու աւերակներուն վրայ զա-
 նազան ծեւեր կը կատարեն: Իսլամը կատարե-
 լապէս կրցաւ արմատանալ անցեալ դարու մէջ
 միայն, մանաւանդ գաղտնաբան Չէչէնները շատ
 մոլեռանդ միւսլիման եղած են: Այս վերջիններն
 էին, որ ծնունդ տուին Շէյխ-Մուստաֆին, այն
 նշանաւոր լեւնցի շէյխին, որ անցեալ դարուն
 վերջը Հիւսիսային կաւկասի բոլոր լեւնցիներն
 սոք հանեց Ռուսաց դէմ: Շէյխ Շուքր, որու
 վրայ արգէն խօսած եմ գրութեանս սկիզբը,
 միշտ հաւատարիմ ապաստանարան կը գտնէր
 Չէչէններու քով՝ իր քաղաքական գործունէու-
 թեան ծանր ու նեղ վայրկեաններուն: Եւ ուս-
 սական բանակն այն ժամանակ միայն կարողացաւ
 ընկճել անկեղծ լեւնցի շէյխն, երբ զգաց թէ
 հարկաւոր էր նախ Չէչէնները խնամհեցընել:
 այնպէս ալ եղաւ. Չէչէններու անթափանցելի
 կուսական անտառները մի առ մի տապալներու
 հարաւածի տակ ընկան. զորքն այն անտառներուն
 մէջէն մեծ նեղութիւններով ձանապարհ հար-
 թեց իր Տամար եւ այնպէս կրցաւ յառաջանալ
 Շամիլի վրայ: — Աերջին 1877/8ի ուսուստա-
 կական պատերազմի ժամանակ զիւրահաւատ եւ
 պատերազմաւոր Չէչէնները դարձեալ ապստամ-
 բեցան Ռուսաց դէմ, թշնամի մահմետական
 պետութեան գործակալներու գրգռութեամբ,
 բայց այս անգամ իրենց ընդդիմութիւնը շատ
 տկար էր, եւ շուտով ընկճեցան:

Դարդստանի լեւնականներուն մեծագոյն
 մասը յայտնի է այժմ Արգին ընդհանուր անուան
 տակ, բայց քննիչները կը համարին թէ այս
 պարագայի մէջ, այն ընդհանուր անունն անկար-
 մար է, որովհետեւ ենթարկել կու տայ թէ ա-
 նոնք ալ Չերքեսներու եւ Չէչէններու նման մի
 ընդհանուր լեզու կը խօսին, որ ճիշդ չէ: Դարդ-
 ստանի բնիկներուն մէջ առ նուազն վեց անկախ
 լեզու կայ, որոնք իւրաքանչիւրն ալ բազմաթիւ
 բարբառներ եւս ունին: Բայց լեզուի կամ բար-
 բառի միութիւնը լեւնցիներու մէջ քաղաքա-
 կան միութեան նշան չէ: Շատ անգամ տարբեր

ծագում ունեցող ցեղեր, կամ աւելի շիրջ՝ գիւղական կամ լեռնային հասարակութիւններ մի միութիւն կը կազմեն եւ մի լեզու կը խօսին. երբեմն ալ ասոր շիրջ հակառակ՝ մի եւ նոյն ծագում ունեցող փոքրիւքնան այլեւայլ մասերը տարբեր լեզու կը խօսին: Բայց կայ այս լեռնցիներու մէջ մի լեզու, որ միջազգային բարբառի դեր կը կատարէ իրենց համար, եւ հասկանալի է նահանգին բոլոր լեռնական ցեղերուն: Այս լեզուն՝ աֆրեթինն է. այս է պատճառն, որ նոյն լեզուն խօսող լեռնցիներն ընդհանրապէս ալ Աֆրէ կը կոչուին: Իսկ Վրացիք՝ գլխաւոր լեռնաշղթային հիւսիսային զտախլայրին վրայ բնակող բոլոր լեռնցիներն, որոնց մէջ են եւ Ավարները, առ հասարակ գլխաւորէր կը կոչեն որ Բաց կամ Բրէ կոչքի սանցու սանը է:

Գաղտնաւոր լեռնցիներուն մէջ մտահոգանութիւնը մուս գտաւ Ը. դարուն՝ Արաբներու արշաւանքով: Անկէ վերջը պատմութիւնը բուրովին կը լուէ իրենց վրայ մինչեւ ժԸ. դար, երբ կ'իմանանք, որ Աֆրեթի խաները աստիկ զորացած անընդհատ յարձակումներով ահի եւ հպատակութեան տակ կը պահեն բոլոր Ադրիականեան նահանգները, մինչեւ այն աստիճան, որ քանի մի պարսկական խաները, Ախալցխայի թուրք փաշան եւ Վրաց իշխան Բ. արքան ստիպուած էին հարկ տալ լեռնցի խանին: Ավարաց իշխանութիւնը տապալուի եղաւ Վաղարշան զորացած, որ Ռուսաց բանակին զլուին անցած, 1800 Նոյեմբեր 7ին մեծ ջարդ մը տուաւ իրենց: — Ավարներէն վերջ կու գան կոչվածները, որոնց Սուրխայա խանը նոյնպէս մեծ կոխներ մղած է Ռուսաց զէմ. մերթ հպատակած, մերթ իր հաւատարմութեան երդման դրժած, եւ վերջապէս 1819ին կատարեալ ապստամբութիւն է յայտնած: Ահնազանդ լեռնցին պատժելու համար 1820ին ուրիշ հայ զորացած մը՝ իշխան Մարգարեան դիմեց կուսուխ, խանին բնակավայրը, եւ անոր հրոսակախուսքը մեծ կտորածով ցրուելէ ետքը, ամբողջ ցեղը հպատակեցուց. եւ Սուրխայան ալ զզկելով խանութենէն, տեղը ուրիշ մը դրամ: Կազիկուսութիւններուն խօսած լեզուն լուիթերէն կը կոչուի:

1 Հիւսիսային կապիտի Գաղտնաւոր կոչուած նահանգի մէջ՝ 1886 թ. ազգահամարին համաձայն 592.780 բնակիչ կար: Այս վիճակագրութեան մէջ 28 լեռնական ցեղ է հաշուուած, որոնց վիճակը են՝

Ավարները	119.711
Սարգիսիցի	117.168
Կիւրճիներ	103.288
Կուրճիներ	60.836
Կազիկուսութիւնը	48.316 եւ.ճ.

Կան ցեղեր, որոնք այժմ հազուա քանի մը հազար հոգի կը բաղադրակեն: Այսպիսիները շարժանակ պահպանու վրայ են:

Կաւկասագէտները քննելով այս լեռնականաց լեզուները՝ կը հաստատեն, որ անոնք այս նահանգէն դուրս ուրիշ լեզուներու հետ ազգակցութիւն չունեն, այլ անկախ լեզուական խումբեր կը կազմեն: Լեզուային այս կողմիցման, ինչպէս եւ այլ աշխարհագրական հանգամանքի վրայ հիմնուելով՝ վերջնականապէս հերքուած կը համարին այն կարծիքը թէ կաւկասեան պարսնոցն իրբւե կամուրջ է ծառայած ազգաց գաղթականութեան համար, Ասիայէն դէպ է եւրոպա: Ասոր հակառակ հաւանական կը համարին այն ենթադրութիւնը՝ թէ այժմեան կաւկասեան լեռնաբնակիչներն աննշան միացորդներն են այն նախնական ցեղերու, որոնք, ինչպէս վերն յիշեցինք, նախ կապիտի հիւսիսային կողմն, ընդարձակ դաշտավայրերու վրայ էին հաստատուած, ուսկից զօրեղագոյն ցեղերու հաշածումը բերած նետած է զիրենք այն «սար տ ձորի», մէջ: Պատի իրը շիրջ ոչեւք է ընդունիլ Ռուսարի տասը թէ՛ «Կաւկաս» ու ինչ ժողովուրդներու քաղցրահամութեան համար, Ասիայէն դէպ է եւ հաշածուած ցեղերու ապտորակումն է եղած»: Իսկ այն նեղող եւ հաշածող ժողովուրդն եղած են հաւանականաբար ինչ-ի՛նչ-ի՛նչ-ի՛նչ ցեղերն, որոնք կոչուի՛նք, եւ հարաւորեալէն, այսինքն Վաղարշ գետին միւս կողմէն, եւ հարաւորեալէն, այսինքն Պարսկաստանէն գալով, դէպ է կաւկասեան լեռնային պարսնոցն են դիմած եւ բոլոր բնիկներն իրենց առջեւէն քշելով, իրենք գրաւած են այն բոլոր հարթավայրերն, որոնք առարածական ժողովուրդեան համար որոշ դիւրութիւններ կը ներկայացընէին: Այս թաթարական ցեղերն այժմ կը բնակին՝ Հիւսիսային կաւկասի դաշտավայրերու, կասպից ծովի արեւմտեան եզրերի եւ Անդրկապիտի բոլոր գաղափային տեղերն եւ բարձրագաւառներու վրայ: Այս Գնդալական ծովին մէջ իրբւե կղզի կը բարձրանայ Մեծ կաւկասի իրանն, որու վրայ ապաստանարան գտեր են նեղուած զանազան լեռնական ցեղերն եւ Վրացիք:

Աւերից է կարծեմ սանը, որ մեր յիշած լեռնական ցեղերէն ոչ մէկուն լեզուն որեւէ գրականութիւն ունի: Այս լեզուներն եւ առանձին բարբառները կը պահպանուին շնորհիւ այն պարագային, որ խօսողներն իրենց անմատչելի ձորե-

Ու լեռնից բնակիչներու մէջ ամենէն բազմութիւն են Արարատականի թիւրք-իւրեմիւրք եւ Պարսիկը, յետոյ կու գան Հերմիւրք (9210 հոգի) Ռուսներ 5820: Արցաղ նահանգի մէջ Հայոց թիւ 1054 է. ասոնք ալ դերբնդ եւ Պէտրոսի ծովերէն ալ զազաններու մէջ կը բնակին (կասպից ծովի վրայ): Ռուսաց մեծ մասը նոյնպէս զազաններու մէջ է խմբուած:

